

АЧУ

23290

НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені М.П. ДРАГОМАНОВА

Алексєва-Процюк Діана Олександрівна

УДК 355.415,8(477)''1939/1953''

ОРГАНІЗАЦІЯ УТРИМАННЯ І ТРУДОВОГО
ВИКОРИСТАННЯ ПНОЗЕМНИХ ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНИХ ТА
ІНТЕРНОВАНИХ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ (1939–1953 рр.)

07.00.01 – історія України

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

НБ НПУ

100207651

Київ – 2008

565/
БІБЛІОТЕКА
НПУ імені М.П. Драгоманова

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана у відділі історії України періоду Другої світової війни Інституту історії України Національної академії наук України.

Науковий керівник:

доктор історичних наук, професор
Лисенко Олександр Євгенович,
Інститут історії України НАН України,
відділ історії України
періоду Другої світової війни,
завідувач.

Офіційні опоненти:

доктор історичних наук, професор
Потильчак Олександр Валентинович,
Національний педагогічний університет
імені М.П. Драгоманова,
Інститут історичної освіти,
кафедра джерелознавства і спеціальних
історичних дисциплін,
завідувач;

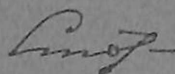
кандидат історичних наук
Карпов Віктор Васильович,
Центральний музей
Збройних Сил України,
начальник музею.

Захист відбудеться "21" березня 2008 р. о 14⁰⁰ на засіданні спеціалізованої вченої ради К 26.053.02 у Національному педагогічному університеті імені М.П. Драгоманова, 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

Автореферат розісланий "15" березня 2008 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

Т.А. Стоян

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Вступ. Актуальність теми. Суспільне значення наукового аналізу феномену військового полону та інтернування важливе з огляду на внутрішні та міжнародні чинники. Зокрема, громадськість багатьох європейських країн та Японії докладає чималих зусиль, щоб з'ясувати долі сотень тисяч своїх громадян, які опинились в радянському полоні на території республіки. Безсумнівно, об'єктивне документальне дослідження проблеми утримання і трудового використання іноземних військовополонених й інтернованих в УРСР сприятиме подальшій гармонізації міждержавних відносин України та зміцненню авторитету держави на міжнародній арені.

Однак дослідження проблеми утримання і трудового використання військовополонених та інтернованих періоду Другої світової війни ще донедавна вирізнялося політизацією. Такий підхід значною мірою зумовлювався політико-ідеологічним протистоянням СРСР і країн Заходу.

Розпад СРСР і демократизація суспільного життя певною мірою спростили можливості доступу до джерельної бази й позитивно вплинули на стан дослідження проблеми. Проте, незважаючи на тематичне розмаїття публікацій і широкий спектр опрацьованих джерел, і дотепер в історіографії бракує досліджень, у яких окреслений напрям розглядався б комплексно, а предметом вивчення стала б специфіка утримання і трудового використання військовополонених та інтернованих на території України у воєнні та повоєнні роки. Так, системного вивчення потребують організаційно-територіальні й структурні аспекти розміщення спеціальних трудових ресурсів, нормативне забезпечення використання їхньої праці, особливості організації та функціонування системи утримання і трудового використання контингентів таборів полонених і робочих батальйонів інтернованих у 1939–1953 рр. Зрештою, об'єктивної відповіді вимагає і питання про їхній реальний внесок у повосенну відбудову економіки УРСР, подальший її розвиток.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана у руслі науково-дослідних тем відділу історії України періоду Другої світової війни Інституту історії України НАНУ: “Українське суспільство і влада на завершальному етапі війни 1943–1945 рр.” (реєстраційний номер 01044003293) і „Україна в період німецько-румунської окупації 1941–1944 рр.: соціально-економічний і антропологічний вимір” (реєстраційний номер 01074000237). У контексті практичної реалізації дисертації є частиною наукової теми, розробка якої проводиться в рамках міжнародного проекту з вивчення долі військовополонених та інтернованих у роки Другої світової війни, що реалізується науковцями Росії, Німеччини, Австрії, України, Білорусі, Японії та інших країн. Тема дисертації була затверджена на засіданні Вченої ради Інституту історії України НАН України від 19 червня 2002 р. (протокол № 6 Вченої ради Інституту історії України НАН України).

Об'єктом вивчення постає створена НКВС (МВС) СРСР на території УРСР у 1939–1953 рр. система військового полону та інтернування.

Предметом дослідження визначено організацію утримання і використання праці іноземних військовополонених та інтернованих в УРСР у роки Другої світової війни та повосенний період.

Хронологічні рамки окреслені 1939–1953 рр., коли на території республіки, у таборах, їхніх відділеннях та робочих батальйонах спеціальні структури НКВС (МВС) СРСР і господарські органи утримували й активно використовували працю іноземних військовополонених та інтернованих.

Географічні межі роботи охоплюють територію УРСР у діючих на той час адміністративних кордонах.

Метою дослідження є комплексний аналіз передумов, причин, практичних завдань, особливостей, форм і методів організації, розбудови й функціонування системи розміщення, утримання, забезпечення та трудового використання іноземних військовополонених й інтернованих на території України у визначений хронологічний період.

Визначені такі головні завдання дослідження:

- здійснити комплексний аналіз історіографії проблеми та джерельної бази дослідження;

- з'ясувати становище військовополонених й інтернованих на території УРСР у 1939–1953 рр., особливості режиму утримання, матеріально-побутового забезпечення, харчування, лікування та медико-санітарного обслуговування;

- дослідити нормативно-правові та організаційні аспекти трудового використання контингентів у системі радянського військового полону у 1941–1945 рр.;

- проаналізувати специфіку працевикористання військовополонених та інтернованих в УСРС;

- виявити регіонально-галузеві особливості розміщення трудових ресурсів військовополонених й інтернованих, розглянути та проаналізувати характер і суттєві риси їх трудового використання в умовах війни;

- з'ясувати специфіку повоєнного нормативного регулювання використання праці військовополонених та інтернованих, організації і розподілу цих трудових ресурсів в УРСР у 1946–1953 рр.;

- встановити особливості трудового використання військовополонених й інтернованих на території УРСР у повоєнний період, оцінити їхній реальний внесок у відбудову економіки республіки.

Методологія та методи дослідження. У світлі новітніх методологічних засад автор керувалася загальними принципами історизму, багатofакторності, об'єктивності та системності. Застосовані методи дослідження залежали передусім від специфіки проблематики, поставленої мети та конкретних завдань роботи. Для комплексного аналізу історіографії, джерельної бази теми, нормативної документації радянського уряду, відтворення реальної картини утримання, матеріально-побутового забезпечення, харчування, лікування, медико-санітарного обслуговування та працевикористання іноземних військовополонених та інтернованих на території України використані порівняльно-історичний і типологічний методи. Проблемно-хронологічний метод уможливив розгляд явищ у часовій послідовності й передбачив розмежування широкої теми на окремі відносно вузькі форми. Застосування принципів комплексного підходу до предмета дослідження дозволило збалансовано схарактеризувати всі компоненти проблеми і

реконструювати цілісну картину. Низку конкретних наукових завдань вирішено за допомогою методичного інструментарію інших наук (для аналізу нормативно-правової бази організації утримання, забезпечення і трудового використання військовополонених та інтернованих застосовано метод контекстної інтерпретації правових актів; при вивченні конкретних кількісних показників – математичні та статистичні методи).

Наукова новизна одержаних результатів полягає у комплексній розробці актуальної та недостатньо дослідженої проблеми організації утримання, забезпечення і трудового використання іноземних військовополонених й інтернованих в Україні у 1939–1953 рр. Уперше до наукового обігу залучено низку матеріалів НКВС (МВС) із фондів Державного архіву МВС України, Центрального державного архіву громадських об'єднань України, Центрального архіву вищих органів влади та управління України і Державного архіву Служби безпеки України; обґрунтовано періодизацію становлення й розвитку регіональної ланки системи працевикористання військовополонених та інтернованих на території УРСР у період війни й повоєнний час; виявлено особливості організації утримання, забезпечення й трудового використання праці військовополонених та інтернованих в Україні у 1939–1953 рр. У цьому контексті розкрито такі питання: організація, нормативно-правове регулювання працевикористання і розміщення зазначених трудових ресурсів у 1939–1945 рр.; їх працевикористання в умовах війни; охорона здоров'я, умови та оплата їхньої праці на підприємствах і будовах України у 1939–1945 рр.; нормативне регулювання, основні напрями та особливості використання праці військовополонених (інтернованих) у 1945–1953 рр.; узагальнено дані про кількість залучених до праці військовополонених й інтернованих, результати їхнього трудового використання.

Практичне значення одержаних результатів полягає у можливості застосування матеріалів дисертації, її висновків, оцінок при підготовці узагальнюючих наукових праць, підручників та навчальних посібників з історії України, нормативних і спеціальних навчальних курсів.

Апробація результатів. Основні положення та висновки відображені у доповідях і повідомленнях на Міжнародній науковій конференції “Україна і Польща у визвольних змаганнях ХІХ – початку ХХ ст.” (м. Київ, 2003 р.), Міжнародній науково-практичній конференції “Безсмертя Подвигу”: До 60-річчя Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр. (м. Київ, 2005 р.), а також на Міжнародній науковій конференції “Військовий полон та інтернування: 1939–1956. Погляд через 60 років” (м. Київ, 2006 р.).

Публікації. За темою роботи опубліковано 8 статей, 4 з яких у фахових виданнях з історії, що відповідають вимогам ВАК України.

Структура дисертації зумовлена метою й завданнями дослідження та складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаних джерел і літератури (501 позиція), додатків (9 додатків). Загальний обсяг дисертації 287 с. Основний обсяг – 194 с.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У першому розділі “Історіографія та джерела дослідження” проаналізовано здобутки вітчизняних і зарубіжних вчених у дослідженні проблем радянського військового полону та інтернування часів Другої світової війни, подано загальну характеристику джерел і літератури.

В історіографії радянського військового полону часів Другої світової війни сформувалися два основні напрями, у розвитку яких виділено два періоди. Перший з них окреслюється початком 40-х – серединою 80-х рр. ХХ ст. Для нього притаманні зв’язок із ідеологічним протистоянням епохи “холодної війни” й однобічність джерельної бази. Це стосується як радянської, так і західної літератури. Перші дослідження радянських істориків з даної проблеми з’явилися у кінці 40-х – на початку 50-х рр. ХХ ст. У них підкреслювалось, що радянський уряд виконав міжнародні зобов’язання щодо військовополонених¹.

У західній історіографії проблема становища військовополонених у радянських таборах розроблялася інтенсивно. У 60–70-ті рр. ХХ ст. у ФРН вийшла 15-томна праця “До історії німецьких військовополонених у Другій світовій війні”². Пізніше у 1980 р. дослідники П. Карель і Г. Беддекер підготували працю “Полонені”, в якій підкреслювалось, що німецькі військовослужбовці, що перебували у полоні в країнах Заходу, знаходилися у кращих умовах, аніж їхні співвітчизники на території СРСР³. У кінці 70-х – в середині 80-х рр. ХХ ст. з’явилася також низка критичних публікацій, зокрема М. Ленга, А. де Цаяза, А. Леманна та ін⁴.

На противагу західним дослідникам в СРСР у кінці 70-х рр. ХХ ст. вийшли статті, в яких йшлося про гуманне ставлення до переможеного ворога, а також висвітлювались питання щодо медичного забезпечення військовополонених⁵. В 1979 р. з’явилася праця А. Бланка, видана німецькою мовою, в якій йшлося про

¹ Амелин А.Б. Международно-правовое регулирование военного плена: Автореф. дис. ... кандидата юрид. наук: 12.00.01 / Академия общественных наук при ЦК КПСС. – М., 1954. – 15 с.; Бояндин И.Т. Санитарно-эпидемиологическое обеспечение репатриированных и военнопленных // Военно-медицинский журнал. – 1946. – № 3. – С. 44–47.

² Maschke E. (Hg.). Zur Geschichte der deutschen Kriegsgefangenen des Zweiten Weltkrieges. – Bd. I–XXII. – München, 1962–1974.

³ Карель П., Беддекер Г. Немцы в плену во Второй мировой войне 1939–1945 гг. – М.: Изд-во Эксмо, 2004. – 448 с.

⁴ Lang M. Stalins Straßjustiz gegen deutsche Soldaten. Die Massenprozesse gegen deutsche Kriegsgefangene in den Jahren 1949 und 1950 in historischer Sicht / Unter Mitw. H. Dressler, K. Mayer – Herford: Mittler, 1981. – 147 s.; Zayas A. Die Wehrmacht – Untersuchungsstelle. Deutsche Ermittlungen über alliierte Völkerrechtsverletzungen im Zweiten Weltkrieg, 3. Aufl. – München, 1980. – S. 277.; Lehmann A. Gefangenschaft und Heimkehr. Deutsche Kriegsgefangene in der Sowjetunion. – München, 1986.

⁵ Безыменский Л.А. История одной «Истории» // Новое время. – 1976. – № 5. – С. 12–13.; Иваницкий Г.М. К истории немецких военнопленных во Второй мировой войне // Информационный бюллетень. – М.: Институт военной истории МО СССР, 1977. – С. 26–35.; Ржешевский О., Иваницкий Г. Правда и ложь о жизни немецких военнопленных в СССР // Военно-исторический журнал. – 1978. – № 10. – С. 77–78.; Марасанов Р.А., Мельничук А.Н. Медицинское обеспечение раненных и больных немецких военнопленных в годы Великой Отечественной войны // Военно-медицинский журнал. – 1981. – № 5. – С. 19–22.

дотримання СРСР міжнародного права щодо режиму військового полону⁶.

Отже, тема іноземних військовополонених у радянських таборах у зазначений період була виведена за межі актуальної дослідницької проблематики, а поодинокі праці, що з'являлися, слугували ідеологічній пропаганді. Як наслідок, до другої половини 80-х рр. ХХ ст. історія військовополонених у СРСР залишалася не розробленою. Щодо зарубіжної історіографії, проблема радянського військового полону досліджувалася більш комплексно. Проте вразливим місцем праць є обмеженість джерельної бази, сконцентрованої переважно у радянських архівах і недоступної для західних учених майже до середини 90-х рр. ХХ ст.

Другий період розвитку історіографії даної тематики окреслюється 90-ми рр. ХХ – початком нинішнього ст. Демократизація суспільно-політичного життя в Радянському Союзі справила позитивний вплив на розвиток російської історичної науки. У публікаціях високого рівня В. Конасова та В. Галицького розглянуто деякі аспекти організації військового полону, особливості утримання бранців тощо⁷. Ці самі питання, проте вже стосовно регіонів Півночі європейської частини СРСР та Уралу, висвітлювалися у працях інших науковців⁸. Розміщення, конвоювання, охорона, утримання і забезпечення контингенту полонених та інтернованих у прифронтовій зоні стали предметом вивчення І. Власової⁹. Першими науковими дослідженнями дипломатичних, правових і політичних аспектів теми були праці В. Конасова та І. Безбородової¹⁰.

Із другої половини 90-х рр. ХХ ст. предметом дослідження стали цілком конкретні аспекти – організація утримання, режим конвоювання й охорони, умови матеріально-побутового забезпечення, харчування, лікування і медичного обслуговування військовополонених та інтернованих. Окремий напрям – вивчення особливостей трудового використання цих контингентів на відбудові радянської економіки. Також російськими дослідниками висвітлювалися питання щодо режиму охорони та утримання військовополонених у тиллових таборах¹¹.

⁶ Blank A. Die deutschen Kriegsgefangenen in der UdSSR. – Köln: Pahl-Rugenstein, 1979. – 210 s.

⁷ Конасов В.Б. Гриф секретности снят. К истории немецких военнопленных в СССР: Монография. – Вологда: Изд-во Вологод. ин-та повышения квалификации пед. кадров, 1991. – 55 с.; Галицкий В.П. Вражеские военнопленные в СССР (1941–1945) // Военно-исторический журнал. – 1990. – № 9. – С. 39–46.

⁸ Кузьминых А.Л. Иностранные военнопленные Второй мировой войны на Европейском Севере СССР (1939–1949 гг.): Монография. – Вологда: ВИПЭ Минюста России, 2004. – 393 с.; Суржикова Н.В. Иностранные военнопленные Второй мировой войны на Среднем Урале (1942–1956). – Екатеринбург: Гуманитарный ун-т, 2006. – 500 с.

⁹ Власова И.В. Работа с военнопленными в тыловых районах советских фронтов в годы Великой Отечественной войны: Дис. ... кандидата ист. наук: 07.00.02. – М., 1994. – 236 с.

¹⁰ Конасов В.Б. Судьбы немецких военнопленных в СССР: дипломатические, правовые и политические аспекты проблемы. Очерки и документы: Монография / Послесл. В.Н. Варганова. – Вологда: Изд-во Вологод. ин-та повышения квалификации пед. кадров, 1996. – 320 с.; Безбородова И.В. Управление по делам военнопленных и интернированных НКВД–МВД СССР (1939–1953 гг.): Автореф. дис. ... кандидата ист. наук: 07.00.02 / Историко-архивный ин-т. – М., 1997. – 30 с.

¹¹ Семенов С.Н. Военнопленные и интернированные в лагерях НКВД СССР в 40–50 годах (на материалах Марийской, Мордовской, Татарской АССР и Горьковской области) // Труды молодых

В сучасній російській історіографії широко представлені питання матеріально-побутового і харчового забезпечення полонених та інтернованих. Так, В. Галицький вважав, що добові норми харчування полонених “були достатніми для забезпечення нормальної життєдіяльності організму людини”¹². У свою чергу, С. Кузнецов і В. Іванов зазначали, що високий рівень смертності військовополонених через дистрофію був наслідком низьких норм харчування¹³. Дослідженням проблеми продовольчого постачання військовополонених займалися також А. Долголюк, С. Сидоров та ін.¹⁴

Дискусійною є проблема медичного забезпечення та смертності військовополонених та інтернованих. В окремих статтях йшлося про недбайливе ставлення радянських лікарів до полонених та навіть про факти вбивств¹⁵. Але більшість дослідників з наукових позицій підійшли до вивчення проблеми лікування, медичного забезпечення та смертності контингенту в радянському полоні. В основі їх досліджень були не окремі факти, а широка джерельна база. З одного боку, визнавався гуманізм радянських медичних працівників по відношенню до переможеного ворога, а з іншого – не приховувались факти свавілля і практика матеріального постачання полонених за залишковим принципом¹⁶.

ученых и специалистов / Чувашский ун-т. – Чебоксары, 2001. – С. 25–39.; Суржикова Н.В. Военные преступники на Среднем Урале в 1949–1956 гг. // Проблемы военного плена: история и современность: Материалы Международной научно-практической конференции. Вологда, 23-25 октября 1997 года. – Ч. 2. – Вологда: Изд-во Вологод. ин-та повышения квалификации и перепод. пед. кадров, 1997. – С. 234–236.

¹² Галицкий В.П. Там, в Бекетовке, под Сталинградом // Военно-исторический журнал. – 1993. – № 2. – С. 19.

¹³ Кузнецов С.И. Проблема военнопленных в российско-японских отношениях после Второй мировой войны: Учеб. пособие. – Иркутск: Изд-во Иркутского гос. ун-та, 1994. – 191 с.; Иванов В.А. Механизм массовых репрессий в Советской России в конце 20-х – 40-х гг. (на материалах Северо-Запада РСФСР): Автореф. ... дис. доктора ист. наук: 07.00.02. – СПб., 1998. – 30 с.

¹⁴ Долголюк А.А. Продовольственное снабжение военнопленных в СССР // Проблемы военного плена: история и современность: Материалы Международной научно-практической конференции. Вологда, 23-25 октября 1997 года. – Ч. 2. – Вологда: Изд-во Вологод. ин-та повышения квалификации и перепод. пед. кадров, 1997. – С. 73–77.; Сидоров С.Г. Организация питания военнопленных в СССР в 1941–1955 гг. // Вестник Волгоградского государственного университета. Серия 4: История. Философия. – 1996. – Вып. 1. – С. 47–54.

¹⁵ Несстеренко А. В поисках правды // Красный Крест России. – 2000. – № 2. – С. 20–24.; Якушевский А. Расстрел на клеверном поле // Новое время. – 1993. – № 25. – С. 40–42.; Бобрёнов В., Ризанцев В. Варсонофьевские призраки, или как испытывались яды для тайных убийств НКВД // Родина. – 1995. – № 11. – С. 52–57.

¹⁶ Епифанов А.Е. Сталинградский плен 1942–1945 гг. (Немецкие военнопленные в СССР). – М.: Мемориальный музей немецких антифашистов, 1999. – 350 с.; Конасов В.Б. Как лечили военнопленных // Резонанс. – 1990. – № 19. – С. 14–16.; Нахопетов Б.А. Некоторые вопросы истории организации медицинской помощи в советских лагерях для военнопленных // Военно-медицинский журнал. – 1995. – № 2. – С. 71–74.; Суржикова Н.В. К вопросу о медицинском обслуживании военнопленных в лагерях Среднего Урала (1942–1956 гг.) // Орел шестого легиона: Тез... докл... научно-практ... конф... студентов и молодых ученых исторического факультета УрГУ. – Екатеринбург, 2000. – С. 143–146.

Проблема трудового використання іноземних військовополонених та інтернованих у російській історичній науці позначена як багатьма здобутками, так і невіршеними питаннями. Оцінюючи їх внесок у відбудову радянської економіки, В. Галицький визначав його як "досить суттєвий". І. Безбородова вважала, що утримання полонених було збитковим для СРСР, а у практиці їхнього трудового використання мало місце залучення до праці на шкідливих для здоров'я виробництвах і військових об'єктах, що заборонялося міжнародним правом. Різноманітним аспектам цього питання присвячені роботи О. Сланцевої, М. Поляна та ін.¹⁷ Проблему працевикористання військовополонених в СРСР ґрунтовно дослідив волоградський історик С. Сидоров. На думку автора, найефективніше праця зазначених контингентів використовувалася у повоєнний час¹⁸.

Геополітичні зміни в Центральній та Східній Європі на початку 90-х рр. ХХ ст. стали катализатором подальшого розвитку історіографії радянського військового полону в зарубіжних країнах. На особливу увагу заслуговує праця С. Карнера¹⁹. А. Хільгер в своїй монографії зазначав, що хоча поводження з німецькими військовополоненими було суворим, але воно не відрізнялося від ставлення до полонених інших національностей і населення СРСР²⁰.

Українські ж дослідники ще донедавна обходили увагою питання радянського військового полону часів Другої світової війни. 90-і рр. ХХ ст. і перші роки ХХІ ст. позначилися лише кількома публікаціями. Це монографія, статті, а також кандидатська дисертація В. Карпова про долю японських військовослужбовців інтернованої у СРСР Квантунської армії²¹, статті О. Буцько і

¹⁷ Галицький В.П. Финские военнопленные в лагерях НКВД: (1939–1953 гг.): Монография / Под ред. В.С. Ещенко. – М.: Грааль; Церера, 1997. – С. 92.; Безбородова И.В. Организация трудиспользования военнопленных и интернированных в лагерях НКВД-МВД СССР в годы Второй мировой войны // Проблемы военного плена: история и современность: Материалы Международной научно-практической конференции. Вологда, 23-25 октября 1997 года. – Ч. 2. – Вологда: Изд-во Вологод. ин-та повышения квалификации и перепод. пед. кадров, 1997. – С. 50–58.; Еланцева О.П. Лагерь японских военнопленных на строительстве железной дороги Комсомольск – Советская гавань // Социально-экономические и политические процессы в странах Азиатско-Тихоокеанского региона: Сборник статей. – Владивосток: Изд-во Дальневост. ун-та, 1997. – С. 42–44.; Полян П.М. "Репарации трудом": мотивы и предыстория послевоенного трудиспользования "интернированных и мобилизованных" – немецких гражданских лиц в СССР // Проблемы военного плена: история и современность: Материалы Международной научно-практической конференции. Вологда, 23-25 октября 1997 года. – Ч. 2. – Вологда: Изд-во Вологод. ин-та повышения квалификации и перепод. пед. кадров, 1997. – С. 59–67.

¹⁸ Сидоров С.Г. Труд военнопленных в СССР, 1939–1956 гг.: Автореф. дис. ... доктора ист. наук: 07.00.02 / Волгогр. гос. ун-т. – Волгоград, 2001. – 42 с.

¹⁹ Карнер С. В архипелаге ГУПВИ. Военный плен и интернирование в Советском Союзе 1941–1956 гг. / Пер. с нем. – М.: Изд-во Рос. гос. гуманитарного ун-та, 2002. – 303 с.

²⁰ Hilger A. Deutsche Kriegsgefangene in der Sowjetunion 1941–1956. Kriegsgefangenenpolitik, Lageralltag und Erinnerung. – Essen: Klartext-Verl., 2000. – 486 s.

²¹ Карпов В. Пленники Сталина. Сибирское интернирование японской армии. 1945–1956 гг. – К. – Львов: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1997. – 326 с.; Його ж: Політична обробка японських військовополонених в таборах та їх опір радянській системі цінностей (1945–1949 рр.) // Наукові записки: Збірник наукових статей Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова / Укл. П.В. Дмитренко, Л.Л. Макаренко. – К.: Вид-во НПУ ім. М.П. Драгоманова,

В. Левикіна щодо різних аспектів полону в СРСР²².

Що стосується військового полону на теренах України, то до останнього часу ця тема дослідниками практично не вивчалась. Лише у 2000 р. з'явилося кілька доробок О. Потильчака²³ та документальне видання В. Сергійчука²⁴.

У 2001–2005 рр. побачили світ перші ґрунтовні дослідження з даної проблеми А. Чайковського, О. Потильчака і М. Баглікової. Два видання праці А. Чайковського “Полон: За чужі та свої гріхи (Військовополонені й інтерновані в Україні 1939–1953 рр.)”²⁵ стали першим серйозним дослідженням теми в українській історіографії. Використавши унікальну архівну документальну базу, а також опубліковані джерела, мемуари, періодичні видання та наробітки попередників, учений зробив спробу комплексно висвітлити проблему військового полону періоду Другої світової війни на її українському ґрунті. З приводу “трудових звершень” військовополонених й інтернованих автор наголошує на їх низьких показниках. Причиною цього, на його думку, став підневільний характер праці останніх і той факт, що в основі трудового використання контингенту лежав досвід ГУТАБу²⁶.

У працях, опублікованих у 2001–2002 рр., О. Потильчак порушив тематику трудового використання полонених та інтернованих на відбудові господарських об'єктів Чернігівської області, вугільних шахт і металургійних підприємств Донбасу та Півдня України²⁷. У монографії, а також у своїй докторській дисертації дослідник

2004. – Вип. LVI (56). – С. 214–221.; Його ж: Полонення та репатріації Квантунської армії (1945–1956 рр.): Дис. ... кандидата іст. наук: 20.02.22. – К., 2004. – 192 с.

²² Бучко О.В. Начало Великой Отечественной войны и первые немецкие военнопленные // Сторінки воєнної історії України: Збірник наукових статей / НАН України: Ін-т історії України. – К., 2002. – Вип. 6. – С. 108–111.; Її ж: В идеологическом “котле”: настроения немецких военнопленных в советских лагерях (1941–1945 гг.) // Сторінки воєнної історії України: Збірник наукових статей / НАН України: Ін-т історії України. – К., 2004. – Вип. 8. – Ч. 2. – С. 118–128.; Левикін В.В. Про процес репатріації німецьких військовополонених з СРСР у 1945–1956 роках // Сторінки воєнної історії України: Збірник наукових статей / НАН України: Ін-т історії України. – К., 2003. – Вип. 7. – Ч. 2. – С. 190–199.; Його ж: Перебування німецьких військовополонених у Радянському Союзі. Історіографія питання // Сторінки воєнної історії України: Збірник наукових статей / НАН України: Ін-т історії України. – К., 2004. – Вип. 8. – Ч. 1. – С. 114–124.

²³ Потильчак О.В. Використання праці німецьких військовополонених на відбудові міського господарства Києва у 1944 р. // Історія слов'янських народів: Актуальні проблеми дослідження. – Вип. 6. – Слов'янські народи у Другій світовій війні: Збірник наукових праць – К.: Друкарня НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2000. – С. 169–172.; Його ж: Полонені німецькі вояки в таборах на теренах України в 1944 році // Визвольний шлях. – 2000. – Кн. 11. – С. 31–41.

²⁴ Сергійчук В. Новітня каторга. Військовополонені та інтерновані Другої світової війни в УРСР. – К: Укр. Вид. Спілка, 2001. – 188 с.

²⁵ Чайковський А.С. Плен. За чужие и свои грехи (Военнопленные и интернированные в Украине 1939–1953 гг.): Монография. – К.: Парламентское изд-во, 2002. – 503 с.; Його ж: За чужие и свои грехи (Военнопленные и интернированные в Украине 1939–1953 гг.): Монография. – К.: Парламентское изд-во, 2006. – 972 с.

²⁶ Чайковский А.С. Плен. Указ. работа. – 2002. – С. 366–367.

²⁷ Потильчак О.В. До питання про використання військовополонених німців на відбудовчих роботах у Чернігові та області восени 1944 року // Література та культура Полісся. Вип. 17. / Відпов. ред. і упоряд. Г.В. Самойленко. – Ніжин: НДПУ, 2001. – С. 224–225.; Його ж: Використання німецьких військовополонених на підприємствах вугільної та металургійної промисловості України (1944–

виокремив особливості організації й функціонування системи радянського військового полону та її режимних установ на території УРСР у 1939–1954 рр., висвітлив питання організації та утримання місць поховань військовополонених й інтернованих у 40-х – 70-х рр. ХХ ст. та чисельності померлих в Україні²⁸.

Отже, аналіз історіографії проблеми становища іноземних військовополонених та інтернованих Другої світової війни в радянському військовому полоні свідчить про недостатню вивченість ряду аспектів цього складного, суперечливого та багатовимірного явища. Це повною мірою стосується і теми їхнього утримання та трудового використання в Україні.

Опрацювання джерельної бази з історії військового полону у 1939–1953 рр. засвідчує наявність великого масиву документів у вітчизняних архівних установах. В опрацьованих фондах сконцентровано джерельні пласти, що охоплюють практично всі сторони та напрями діяльності органів військового полону на території УРСР і дозволяють всебічно вивчити проблему організації утримання і трудового використання іноземних військовополонених та інтернованих.

У Державному архіві Міністерства внутрішніх справ України зберігаються документи, що відображають процес виникнення, розвиток і функціонування системи утримання і трудового використання контингентів у мережі установ радянського військового полону в УРСР. Основним є фонд Управління у справах військовополонених та інтернованих НКВС (МВС) УРСР (ф. 5). Надзвичайну інформаційну насиченість мають такі матеріали архівних фондів: накази, розпорядження НКВС, МОГП, МВС СРСР (ф. 45) і накази, розпорядження НКВС, МОГП, МВС УРСР, МВС України (ф. 46). Опрацювання документів цих фондів дозволило встановити низку важливих кількісних і структурно-галузевих показників трудового використання контингентів таборів для військовополонених та інтернованих. Використані у дисертації документи Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України за своїм походженням поділяються на дві групи – радянські та німецькі. Перші сконцентровані у фонді Управління справами Ради Народних Комісарів УРСР (ф. Р-2) і представлені переважно листуванням, доповідними записками, повідомленнями про використання німецьких військовополонених у господарстві республіки, на відбудові промислових та енергетичних підприємств, об'єктів комунальної власності, наукових установ тощо. Серед архівних документів німецького походження з фондів ЦДАВО України цікавими для вивчення теми, хоча і дуже нечисленими, є матеріали Колекції

1945 рр.) // Сторінки воєнної історії України: Збірник наукових статей / НАН України Ін-т історії України. – К., 2003. – Вип. 7. – Ч. 2. – С. 183–190.

²⁸Потильчак О.В. Радянський військовий полон та інтернування в Україні (1939–1954): Монографія. – К.: Вид-во Нац. пед. ун-ту ім. М.П. Драгоманова, 2004. – 482 с.; Його ж: Радянські табори військовополонених в Україні (1939–1954): організаційно-структурний аспект. – К.: Вид-во Нац. пед. ун-ту ім. М.П. Драгоманова, 2004. – 88 с.; Його ж: Поховання іноземних військовополонених та інтернованих Другої світової війни в Україні. – К.: Вид-во Нац. пед. ун-ту ім. М.П. Драгоманова, 2004. – 53 с.; Його ж: Радянські режимні установи для військовополонених та інтернованих в УРСР (1939–1954 рр.): організація, дислокація, структура: Дис. ... доктора іст. наук: 07.00.01 / Інститут історії України НАН України. – К., 2005. – Т. 1. – 1–464 с.; Т. 2. – 465–802 с.

мікрофотокопій документів німецько-фашистських установ, армійських груп та їхніх підрозділів (ф. КМФ-8). У документах Центрального державного архіву громадських об'єднань України матеріали про історію радянського військового полону в Україні та трудове використання контингенту досить численні та зберігаються переважно в розділі справ Центрального Комітету КП(б)У (ф. 1). Справи Особливого сектора ЦК КП(б)У містять документи з питань розміщення, утримання, забезпечення і трудового використання військовополонених та інтернованих з таборів і робочих батальйонів на території республіки. Хронологічно ці матеріали охоплюють 1944–1953 рр. Вони досить різні за характером, походженням і ступенем інформативності. У дисертації використано й окремі документи з фондів Державного архіву Служби безпеки України. Серед них – справи фонду 16, в яких йдеться про організацію та забезпечення трудового використання військовополонених на будівництві автомобільних доріг у західноукраїнському регіоні 1939–1941 рр.

Всього в дисертації використано матеріали 133 справ, зосереджених у чотирьох вищезгаданих архівах.

Важливу групу джерел склали опубліковані документи. Суттєвими за змістом у контексті досліджуваної проблеми є публікації джерел, присвячені загальним питанням військового полону, його міжнародно-правовим аспектам²⁹. Друга група – це збірники документів про діяльність органів УПВІ–ГУВПІ НКВС (МВС). Особливо важливими для вивчення даної теми є документи, вміщені у двох збірниках, які видані у Російській Федерації.³⁰ Вітчизняні видання нечисленні. Серед них – згадане видання В. Сергійчука. Також частково використано мемуарну літературу.

Таким чином, залучення даного комплексу джерел створило достатнє підґрунтя для реалізації поставлених у дисертації завдань, ґрунтовного і достовірного розкриття основних сторін діяльності НКВС (МВС) і господарських органів щодо утримання й трудового використання військовополонених та інтернованих на території України у 1939–1941 рр. та 1943–1953 рр.

У *другому розділі* “**Становище іноземних військовополонених та інтернованих періоду Другої світової війни в Українській РСР**” здійснено комплексний структурний аналіз нормативної бази та практики організації табірної режиму, охорони, матеріально-побутового, харчового, медико-санітарного

²⁹ К истории первой Гаагской конференции 1899 г. Документы // Красный архив. – 1932. – Т. 1–2. – С. 64–96.; Т. 5–6. – С. 49–79; Женевская конвенция об обращении с военнопленными от 12 августа 1949 года // Женевские конвенции о защите жертв войны. – М., 1954. – С. 69–129; Конвенция о законах и обычаях сухопутной войны от 5 (18) октября 1907 года // Международное право в избранных документах. – М., 1957. – Т. 3. – С. 41–46.

³⁰ Русский архив: Великая Отечественная война. Иностранцы военнопленные Второй мировой войны в СССР. Т. 24 (13) – М., 1996; Русский архив: Великая Отечественная война. Немские военнопленные в СССР. Документы и материалы. 1941–1955 гг. Т. 24 (13–2) / Под общ. ред. В.А. Золотарева. – М., 1999; Военнопленные в СССР. 1939–1956. Документы и материалы / Под ред. М.М. Загоруйко. – М., 2000; Русский архив: Великая Отечественная. Немские военнопленные в СССР 1941–1945 гг.: Сборник документов и материалов. Кн. 2. Т. 24 (13–3) / Авт.-сост. В.Н. Вартаков и др. – М. – 2002.

забезпечення іноземних військовополонених Другої світової війни в УРСР.

Протягом 1941–1945 рр. було створено нормативну базу, що врегульовувала всі основні параметри організації табірному режиму й охорони військовополонених та інтернованих. Основною метою режиму утримання контингенту залишалася його ізоляція від оточуючого населення і запобігання втечам. Аналіз відповідної статистики свідчить, що показник кількості втеч військовополонених та інтернованих на території УРСР був одним із найвищих у СРСР.

Вивчення документів засвідчує, що в роки війни та повосенний період державні виконавчі структури, відповідальні за утримання військовополонених та інтернованих, створили достатньо повноцінну нормативну базу, що регламентувала їхнє матеріально-побутове постачання. Проте на практиці забезпечення далеко не завжди відповідало не лише нормам міжнародного права, а й вимогам відомчих нормативних приписів НКВС (МВС).

У період Великої Вітчизняної війни нормування продовольчого постачання полонених позначалося нестабільністю. Саме в 1941–1945 рр. у практику радянського військового полону ввійшов принцип тотальної диференціації норм харчування. У ці роки рівень калорійності харчів для окремих категорій полонених та інтернованих залежав не лише від військового звання, стану здоров'я і самого факту праці військовополоненого, а й від характеру виконуваної роботи, рівня її трудомісткості, а також – від його політичної та ідеологічної “благонадійності”.

Загальною тенденцією повосенного періоду стало номінальне підвищення рівня калорійності харчування військовополонених, проте це не завжди гарантувало реальне поліпшення їхнього табірному життя. Тому особливо відчутними для полонених стали продовольчі труднощі, а в окремих регіонах України і голод, спричинені посухою та неврожаєм 1946 р. Лише у 1947–1953 рр. продовольче забезпечення полонених нормалізувалось. Норми харчування зросли, було вдосконалено диференційоване харчове постачання, знизився рівень зловживань і розкрадань у цій сфері. Такі заходи, поєднані з загальним поліпшенням умов утримання в режимних установах, вплинули на зменшення показника смертності до мінімуму та значно покращили показники трудового використання контингенту.

Налагоджуючи медико-санітарне обслуговування військовополонених, тодішнє УПВІ НКВС СРСР широко використовувало досвід ГУТАБу. Основними установами, що забезпечували цей напрям, були санітарні відділення таборів і табірні лазарети. Із початком війни система медико-санітарного забезпечення полонених виявилася неефективною. Тому радянський уряд розширив мережу лікувально-оздоровчих установ за рахунок організації спецшпиталів. Проте кількість останніх, організованих на території УРСР, їх забезпеченість медичним персоналом, обладнанням і медикаментами, а отже, й якість лікування в них, наявним потребам і відомчим нормативам відповідали не завжди. Особливо загрозливих масштабів захворюваність і смертність досягли взимку-навесні 1944–1945 р. Ефективність медико-санітарного та харчового забезпечення контингентів поступово зросла лише у повосенний період.

Отже, радянське керівництво не мало на меті фізичне знищення полонених, як це практично здійснювалося у нацистських таборах. Головними завданнями були

їхня ізоляція, ефективна політико-ідеологічна “обробка” та інтенсивне трудове використання. Також підкреслено, що в силу централізованого характеру відомства, котре опікувалося долею військовополонених та інтернованих в СРСР, про якусь окрему “українську специфіку” в загальнополітичних питаннях військового полону говорити не доводиться. Таку специфіку можна виокремлювати хіба що на етапі реалізації рішень НКВС (МВС) в республіці, але й вона не мала принципового характеру.

У *третьому розділі* “Праця іноземних військовополонених та інтернованих в Україні в передвоєнний період і в роки Великої Вітчизняної війни” проаналізовано проблеми трудового використання контингенту у системі радянського військового полону на території УРСР у 1939–1945 рр. Трудові ресурси колишніх польських військовослужбовців використовувалися обмежено на будівництві транспортної інфраструктури і в чорній металургії. Нормативної бази, що враховувала б специфіку працевикористання осіб зі статусом військовополонених, практично не існувало. Віднісши полонених до відомчої компетенції НКВС, уряд апріорі створював передумови, коли господарські інстанції звично ототожнювали цей контингент (незважаючи на відмінний правовий статус) із цивільними в’язнями.

Події від липня 1941 р. до вересня 1945 р. характеризувалися становленням системи трудового використання військовополонених. У цей час їхня праця, хоча і розглядалася як важлива складова режиму військового полону (поряд з ізоляцією та збереженням їх як робочої сили), проте не вважалася абсолютним обов’язком. Як наслідок, у відомчих нормативних актах питання трудового використання військовополонених не деталізувалися, а за цілими їх контингентами – такими як офіцерство – було визнано право працювати лише за бажанням.

У період 1941–1943 рр. з боку органів УПВІ НКВС спостерігається певна недооцінка важливості та значення трудового використання полонених. На наш погляд, це пояснюється двома причинами: по-перше, недостатньою кількістю контингенту у таборах, що не дозволяла сподіватися на реалізацію за рахунок їх трудового використання скільки-небудь значних військово-економічних програм; по-друге, тим, що в умовах стратегічного наступу вермахту, в розвитку оборонної промисловості влада робила ставку на власні, досить значні, трудові ресурси.

Відновлення функціонування табірної мережі УПВІ та початок інтенсивного працевикористання військовополонених на території УРСР припадають на кінець 1943 – початок 1944 рр. У 1943–1945 рр. особливо активно праця контингенту використовувалась у вугледобувній галузі та чорній металургії (від 30 % до 40 % трудового фонду), на відбудові підприємств хімічної промисловості, машинобудування, електроенергетики, харчової промисловості та кольорової металургії. Широке застосування ці трудові ресурси дістали на відновленні комунального господарства міст, урядових і громадських споруд, житла, транспортної інфраструктури (залізниць, автошляхів, морських портів) тощо.

Навесні – влітку 1945 р. в УРСР з’явилася нова категорія контингенту – примусово мобілізовані громадяни з країн Південної та Центральної Європи – переважно етнічні німці. Їх трудове використання мало відчутні територіально-

галузеви особливості. Близько 80 % усіх іноземців, які були вивезені до СРСР і здобули статус “інтернованих”, розмістили на Сході та Півдні України і використовували як робочу силу на підприємствах вугільної та металургійної промисловості. Ще однією суттєвою особливістю сфери трудового використання “інтернованих” була низька ефективність праці та швидке зменшення трудового фонду за рахунок смертності, репатріації непрацездатних і хворих. На кінець 1945 р. серед основних показників у сфері використання праці військовополонених й інтернованих цивільних іноземців в УРСР спостерігалось підвищення питомої ваги трудового фонду в загальній кількості контингенту, поліпшення фізичного стану, зменшення захворюваності та смертності, покращення показників виводу трудових контингентів на роботи госпорганів, підвищення продуктивності їхньої праці до і вище рівня самоокупності, покриття витрат на утримання виробничих таборів, зменшення чисельності табірної обслуги з числа непрацездатних тощо.

Таким чином, аналіз джерел засвідчує, що проблема ефективності використання робочих рук військовополонених та інтернованих і продуктивності їхньої праці на українському ґрунті характеризувалася відчутною динамікою вже на завершальному етапі Другої світової війни. Якщо для періоду 1943 – початку 1945 рр. частим було нехтування їхніми трудовими ресурсами, а продуктивність праці залишалася дуже низькою, то у середині – другій половині 1945 р. ситуація поступово вирівнювалась і середній показник ефективності праці бранців наблизився до рівня самоокупності витрат на їхнє утримання.

У четвертому розділі “Залучення військовополонених та інтернованих до повосенної відбудови економіки УРСР” проаналізовано основні напрями нормативного регулювання, організації, розподілу та особливостей трудового використання полонених й інтернованих на території УРСР у повосенний період. Найактивніша нормотворча робота органів ГУПВІ МВС щодо використання робочої сили військовополонених припадає на 1945–1947 рр. Тоді видаються накази, положення, директиви, що закріплюють принципово нове ставлення радянського уряду до праці контингенту. Очевидно, головною причиною таких змін став перехід економіки до мирного будівництва і пріоритет відновлення зруйнованої війною соціально-економічної сфери господарства країни, що потребувало значних контингентів дешевої робочої сили.

Аналіз нормативної бази дозволяє стверджувати, що чільне місце тут посідає “Положення про трудове використання військовополонених” від 29 вересня 1945 р., котре остаточно закріпило обов’язковий характер праці останніх і стало основним документом, який регулював ці питання надалі. У другій половині 1945 – на початку 1946 р. у Радянському Союзі завершується формування системи примусової праці військовополонених й інтернованих, суть якої залишалася незмінною – обов’язкове, виняткове та примусове у своїй основі використання наявних трудових ресурсів.

Зіставлення кількісно-галузевих показників розміщення та організації трудового використання військовополонених й інтернованих на території УРСР у повосенний період засвідчує низку особливостей і пріоритетів, що склалися у цій сфері. Регіонами переважного застосування праці військовополонених та інтернованих були Центр, Схід і Південь України. Стабільно найбільший

контингент (майже третина всього трудового фонду бранців) уже звично використовувався на вугільних копальнях Сталінської та Ворошиловградської областей. Порівняно великі групи полонених працювали на відбудові та спорудженні підприємств важкої промисловості, прокладали автомобільні шляхи тощо. Робочі батальйони інтернованих розміщувалися у Сталінській, Ворошиловградській, Дніпропетровській та Запорізькій областях, а їхні контингенти працювали у вугільній, металургійній, хімічній промисловості та на промисловому будівництві. Що стосується Правобережжя і західних регіонів республіки, то на цих територіях розміщувалася порівняно невелика кількість військовополонених, що використовувалися для відбудови і розвитку транспортної інфраструктури, на видобутку корисних копалин, у лісопереробній промисловості, тощо.

До типових проблем, що впливали як на стан трудових ресурсів військовополонених та інтернованих, так і на ефективність використання їхньої праці, слід віднести такі: незабезпеченість житлом, незадовільні умови харчування, побутового і матеріально-технічного постачання, порушення організації техніки безпеки, нецільове використання трудових ресурсів, відволікання на незначні другорядні роботи, незадовільна організація праці, незабезпеченість спецодягом, інструментом і обладнанням. Незважаючи на це, показники ефективності трудового використання військовополонених упродовж 1946–1949 рр. зростали. Загальні тенденції показують досить позитивну динаміку збільшення чисельності трудового фонду серед контингентів таборів, а також підвищення продуктивності праці військовополонених.

У 1946–1950 рр. чіткі тенденції до зростання спостерігалися й у виконанні військовополоненими та інтернованими планових виробничих завдань. Якщо на початку цього періоду середні показники виконання норми варіювалися у межах 60–80 %, то під кінець 1949 р. вони зросли по таборах УПВІ МВС УРСР до 107 %. Наслідком зростання продуктивності їхньої праці стали: рентабельність таборів і підвищення середньої заробітної плати військовополонених та інтернованих, зменшення дебіторської заборгованості господарських органів, зростання фінансових накопичень таборів.

Отже, порівняльний аналіз статистики використання праці військовополонених та інтернованих у повоєнному СРСР засвідчує, що вартість робіт, виконаних ними у 1946–1947 рр., перевищувала половину суми, отриманої від їхнього трудового використання за весь період полону. Ця тенденція є справедливою і для оцінки масштабів та ефективності трудового використання військовополонених та інтернованих української ланки системи таборів. У 1947–1950 р. масштаби їхнього трудового використання зменшилися, проте його ефективність зросла.

Опрацьований матеріал дав підстави для таких **висновків** та узагальнень:

– Аналіз стану наукової розробки теми свідчить про відсутність спеціального наукового дослідження, присвяченого вивченню питань організації утримання та працевикористання військовополонених та інтернованих на території України у 1939–1953 рр. При опрацюванні джерельної бази з даної проблеми з'ясовано, що у фондах архівів сконцентровано джерельні пласти, що охоплюють практично всі

сторони та напрями діяльності органів військового полону на території УРСР і дозволяють повноцінно і всебічно вивчити дану проблему, а отже, цей науковий напрям є перспективним й актуальним.

– Аналіз нормативної бази та практики організації табірному режиму, охорони, матеріально-побутового, харчового і медико-санітарного забезпечення іноземних військовополонених Другої світової війни дозволяє стверджувати, що радянське керівництво не ставило перед собою завдання їх фізичного знищення. Головною метою системи залишалася ізоляція військовополонених, їхня ефективна політико-ідеологічна “обробка”, інтенсивне трудове використання.

Територія УРСР вирізнялась певною специфікою розміщення, утримання і забезпечення військовополонених та інтернованих. Масштабність відбудовчих робіт визначила щільність розміщення значних спеціальних контингентів, передусім на промисловому Сході й Півдні України. Аналіз відповідної статистики свідчить про особливості “української” ланки табірної мережі для полонених та інтернованих і в режимі охорони. Показники кількості їх втеч взагалі й вдаль втеч зокрема були одними з найвищих у СРСР. На наш погляд, основною причиною цього став географічний чинник.

З’ясовано, щоб стимулювати виробничу активність полонених, влада вперше випробувала принцип диференційованого продовольчого постачання. На думку автора, така система харчового постачання скидалася на шантаж голодом і мала матеріалізувати два важливі взаємопов’язані завдання в роботі з військовополоненими: фізичне збереження ще працездатного контингенту та його ефективне трудове використання.

Початок війни показав неефективність існуючої системи медико-санітарного забезпечення. Тому радянський уряд розширив мережу лікувально-оздоровчих установ за рахунок організації спецшпиталів. Проте кількість цих установ на території УРСР і якість лікування не відповідали ні дійсним потребам, ні відомчим нормативам. Лише у повоєнний період ефективність медико-санітарного забезпечення військовополонених та інтернованих поступово зростає.

– Відзначаючи особливості, характерні для сфери трудового використання вказаних категорій в УРСР, зазначимо, що нормативної бази, котра враховувала б специфіку працевикористання осіб зі статусом військовополонених, практично не було. Через організаційні проблеми початкового періоду військового полону і брак досвіду роботи з контингентом, в основу їхнього працевикористання надалі було покладено досвід і технології ГУТАБу НКВС. Полонені для радянських господарників, звиклих до масового використання підневільної праці в’язнів, виявилися новим, захищеним міжнародними конвенціями, контингентом, для якого мали розроблятися окремі, специфічні умови та правила працевикористання.

– В силу централізованого характеру відомства, котре опікувалося долею бранців війни в СРСР, про якусь окрему “українську специфіку” в загальних, політичних питаннях військового полону говорити не доводиться. Таку специфіку можна виокремлювати, хіба що, на етапі реалізації рішень Москви та їх конкретного втілення на українському ґрунті. Також з’ясовано, що у період Другої світової війни поступово викристалізувалися принципи використання праці

військовополонених: її примусовий загальний характер, максимальна самоокупність, воєнізація праці. Хоча зовні використання утримуваних контингентів опосередковувалося заробітною платою, побутовим, харчовим і медичним обслуговуванням, нормованим режимом праці та відпочинку тощо, все ж як примусове, воно набувало характеру експлуатації, адже в основу системи роботи з полоненими було покладено не загальновизнані принципи Женевської конвенції, а досвід і методи сталінських таборів.

– Важливою особливістю сфери трудового використання військовополонених та інтернованих на території УРСР у 1943–1945 рр. стала найбільша в СРСР регіонально-галузева концентрація цього трудового фонду. У 1943–1945 рр. галузями, в яких особливо активно використовувалася праця полонених та інтернованих, були вугледобування і чорна металургія. Відчутним було залучення полонених до відбудови підприємств хімічної промисловості, машинобудування, електроенергетики, харчової промисловості та кольорової металургії. Широке застосування трудові ресурси дістали на відбудові комунального господарства міст, урядових і громадських споруд, житла. Крім того, вони застосовувалися й на відновленні транспортної інфраструктури, передусім, залізниць, автошляхів, морських портів тощо. Певні територіально-галузеві особливості в контексті УРСР мало і трудове використання інтернованих. Майже 80 % цих осіб розмістили на Сході та Півдні УРСР і використовували як робочу силу на підприємствах вугільної та металургійної промисловості. Ще однією суттєвою особливістю сфери трудового використання інтернованих на завершальному етапі війни була вкрай низька ефективність праці останніх та стрімке зменшення трудового фонду через смертність і репатріацію непрацездатних та хворих на батьківщину.

Для періоду 1943 – початку 1945 рр. спостерігалася нехтування трудовими ресурсами бранців, а продуктивність їх праці дуже низькою, то у середині – другій половині 1945 р. ситуація поступово вирівнюється і пересічний показник продуктивності праці військовополоненого почав наближатися до рівня самоокупності витрат на його утримання.

– Аналіз відомчих нормативних актів НКВС (МВС) дозволяє стверджувати, що саме у другій половині 1945 – на початку 1946 р. у Радянському Союзі завершується формування системи примусової праці полонених й інтернованих. Надалі ця система зазнала окремих структурних та режимних змін, певним чином удосконалювалася, проте її суть залишалася незмінною – це обов'язкове, виняткове та примусове у своїй основі використання наявних трудових ресурсів.

Основними регіонами пріоритетного застосування робочих рук військовополонених та інтернованих були Центр, Схід і Південь України. Саме тут концентрувався промислово-виробничий потенціал, що мав стратегічне значення для держави. Майже третина всього трудового фонду полонених використовувався на вугільних копальнях Сталінської та Ворошиловградської областей. Порівняно великі групи полонених працювали на відбудові та будівництві підприємств важкої промисловості, прокладали автомобільні шляхи тощо. Робочі батальйони інтернованих розміщувалися у Сталінській, Ворошиловградській, Дніпропетровській та Запорізькій областях, а їхні контингенти працювали у

вугільній, металургійній, хімічній промисловості та в промисловому будівництві. На Правобережжі та в західних регіонах республіки розміщувалась порівняно невелика кількість військовополонених, які використовувалися в транспортній інфраструктурі та на видобутку корисних копалин, у лісопереробній промисловості, тощо. Такий розподіл трудового фонду визначався не лише регіонально-галузевою структурою економіки Правобережжя і Західної України, що мала переважно аграрний характер, а й важливим транзитним значенням цього регіону.

– Типовими проблемами, що впливали на стан трудових ресурсів військовополонених та інтернованих, ефективність використання їхньої праці, у повоєнний період залишалися: незабезпеченість житлом, незадовільні умови харчування, побутового і матеріально-технічного постачання, порушення організації техніки безпеки, нецільове використання фахівців, відволікання на незначні другорядні роботи, незадовільна організація праці, незабезпеченість робіт спецодягом, інструментом і обладнанням тощо. Водночас у повоєнний період, в умовах припинення надходження нових контингентів працездатні військовополонені та інтерновані стали важливим чинником стабілізації виробничих показників підприємств, між якими розгорнулось справжнє суперництво за цей трудовий фонд.

Незважаючи на всі проблеми, загальні показники ефективності трудового використання полонених протягом 1946–1953 рр. значно поліпшилися. Важливим чинником цього стало посилення вимог до організації праці й техніки безпеки на виробництві. Після війни розширилась сфера використання військовополонених та інтернованих на роботах за спеціальністю. У цей період все рельєфніше виявляється тенденція певної “лібералізації” підходів до організації праці полонених. Широких масштабів набуло розконвоювання, використання на роботах дрібними групами, разом із цивільним населенням.

Військовополонені та інтерновані, розміщені на території УРСР, становили значний і важливий контингент трудових ресурсів, що досить ефективно використовувався на відновленні зруйнованого війною господарства. Його загальна чисельність від 1944 р. до 1953 р. сягала близько 500 тис. осіб, що становило приблизно четверту частину загалу цих спецконтингентів у СРСР. Характеризуючи їхній внесок у повоєнну відбудову як суттєвий, слід наголосити, що головний тягар відбудовчих робіт ліг на плечі радянських громадян.

Основні положення дисертації викладені у таких публікаціях:

1. Алексеева-Процюк Д.О. Санітарно-медичне забезпечення військовополонених фашистських армій в Україні під час Другої світової війни та в перші повоєнні роки // Сторінки воєнної історії України: Збірник наукових статей / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2005. – Вип. 9. – Ч. 3. – С. 79–85.
2. Алексеева-Процюк Д.О. Документи центральних архівів України про утримання та працевикористання іноземних військовополонених й інтернованих в Українській РСР у 1939–1953 рр. // Архіви України: Науково-практичний журнал. – № 1–3 (259). – К., 2007. – 471 с. – С. 184–189.

3. Алексеева-Процюк Д.О. Працевикористання військовополонених в Українській РСР у 1939–1941 рр. // Науковий часопис НПУ ім. Драгоманова. Сер. № 6. Історичні науки: Збірник наукових праць. – К.: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2007. – Вип. 4. – С. 205–213.
4. Алексеева-Процюк Д.О. Трудове використання іноземних військовополонених в СРСР у роки Великої Вітчизняної війни // Сторінки воєнної історії України: Збірник наукових статей / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2007. – Вип. 11. – С. 245–251.
5. Алексеева-Процюк Д.О. Працевикористання військовополонених та інтернованих у відбудові міста Києва (1945–1950 рр.) // Форум права. – 2007. – № 3. – С. 11–14. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2007-3/07adovmk.pdf>.
6. Алексеева-Процюк Д.О. Використання праці військовополонених та інтернованих в Україні (1944–1953 рр.) // Безсмертя подвигу: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 22 квітня 2005 р.) / Київський нац. ун-т внутр. справ. – К.: ВПЦ МВС України, 2006. – С. 257–265.
7. Алексеева-Процюк Д.О. Польські військовополонені в Україні (1939–1941 рр.) // Над Дніпром та Віслою: Матеріали міжнародної наукової конференції “Україна і Польща у визвольних змаганнях ХІХ – початку ХХ ст.” (м. Київ, 5 листопада 2003 р.) / Упор. А. Чайковський, В. Топольскі. – К. – 2004. – С. 161–165.
8. Алексеева-Процюк Д.О. Організація роботи і утримання військовополонених та інтернованих на відбудові об’єктів столиці України (1945–1950 рр.) // У кн.: Військовий полон та інтернування (1939–1956 рр.) – К.: Парламентське вид-во, 2008. – С. 255–259.

АНОТАЦІЯ

Алексеева-Процюк Д.О. Організація утримання і трудового використання іноземних військовополонених та інтернованих на території України (1939–1953 рр.) – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України. – Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова. – Київ, 2008.

На широкій джерельній базі здійснено комплексне дослідження питань організації утримання і працевикористання іноземних військовополонених й інтернованих на території України у 1939–1953 рр. У роботі висвітлюються побутові умови, а також рівень матеріального забезпечення, харчування, медико-санітарного обслуговування і працевикористання військовополонених та інтернованих. Виявлено регіонально-галузеві особливості розміщення й розподілу зазначених контингентів на території УСРС, розглянуто й проаналізовано особливості їх трудового використання у різні періоди війни та у повоєнний період, оцінено їхній реальний внесок у відбудову економіки республіки.

Ключові слова: працевикористання, полон, військовополонені, інтерновані, контингент, відбудова.

АННОТАЦИЯ

Алексеева-Процюк Д.А. Организация содержания и трудового использования иностранных военнопленных и интернированных на территории Украины (1939–1953 гг.). – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.01 – история Украины. – Национальный педагогический университет имени М.П. Драгоманова. – Киев, 2008.

В работе на основе всестороннего анализа широкого круга архивных материалов, научных публикаций сделана попытка комплексного исследования специфики содержания и трудового использования военнопленных и интернированных на территории Украины в 1939–1945 гг. и послевоенный период.

Дана развёрнутая характеристика регионально-отраслевых и структурных аспектов размещения трудовых ресурсов военнопленных и интернированных, особенностей режима содержания, материально-бытового обеспечения, питания, лечения и медико-санитарного обслуживания, а также организации и трудового использования контингента. В диссертации осуществлен анализ нормативно-правовой базы, в которой советское руководство юридически закрепляло различные аспекты содержания и трудоустройства военнопленных. Приводятся статистические данные о количестве военнопленных и интернированных, используемых на работах, разделении контингента по регионам и отраслям, в которых был востребован их труд, качественных характеристиках рабочей силы и др., позволившие составить представление об их реальном вкладе в восстановление разрушенной в годы войны экономической и социальной сферы УССР.

Установлено, что нормы питания военнопленных в среднем были выше, чем у советских заключённых ГУЛАГа. При этом, чтобы стимулировать производственную активность, власти впервые испробовали принцип дифференцированного продовольственного снабжения. По мнению автора, такая система продовольственного обеспечения была похожа на шантаж голодом и должна была материализовать два важных задания при работе с военнопленными: физическое сохранение ещё трудоспособных военнопленных и интернированных и их эффективное трудовое использование.

Анализируя особенности использования контингентов на территории УССР, диссертантка отмечает, что отраслями, в которых особенно активно использовался труд военнопленных и интернированных, были уголедобыча и черная металлургия. Ошутимым было привлечение пленных к восстановлению предприятий химической промышленности, машиностроения, электроэнергетики, пищевой промышленности и цветной металлургии. Широкое применение трудовые ресурсы получили на восстановлении коммунального хозяйства городов, правительственных и общественных сооружений, жилья. Кроме того, они применялись и на восстановлении транспортной инфраструктуры, прежде всего, железных дорог, автодорог, морских портов и т.п. Определенные территориально-отраслевые особенности в контексте УССР имело и трудовое использование интернированных. Почти 80 % этих лиц разместили на Востоке и Юге УССР и использовали как рабочую силу на предприятиях угольной и металлургической промышленности.

Основными регионами приоритетного применения рабочих рук военнопленных и интернированных были Центр, Восток и Юг Украины. Именно здесь концентрировался промышленно-производственный потенциал, который через свое стратегическое значение для государства и технологии стал сферой их наиболее активного привлечения.

Установлено, что основными проблемами, которые влияли на состояние трудовых ресурсов военнопленных и интернированных, эффективность использования их труда были: необеспеченность жильем, неудовлетворительные условия питания, бытового и материально-технического снабжения, нарушения организации техники безопасности, нецелевое использование специалистов, отвлечения на второстепенные работы, неудовлетворительная организация труда, необеспеченность работ спецодеждой, инструментом и оснащением и т.п.

На основе результатов исследования автор пришла к выводу о том, что советское руководство не ставило перед собой цели физического уничтожения контингента. Проблемы, которые возникали при этом, стали результатом действия нескольких взаимосвязанных факторов. Во-первых, нормативные документы, которые регламентировали содержание военнопленных и интернированных, создавались на основе документов ГУЛАГа. Во-вторых, экономика государства находилась в критическом состоянии во время войны и в послевоенный период. В-третьих, отношение советского руководства к пленным было таким же потребительским, как и к гражданам своей страны.

Ключевые слова: трудовое использование, плен, военнопленные, интернированные, контингент, восстановление.

ANNOTATION

Alekseyeva-Protsyk D.A. Organization of keeping and labor exploitation of both of the foreign prisoners of war and the internees on the territory of Ukraine (1939-1953). – Typescript.

The thesis on competition of a scientific degree of the candidate of historical sciences, speciality 07.00.01 – History of Ukraine. – National Pedagogical Dragomanov University. – Kyiv, 2008.

Complex research on different aspects of holding and employment foreign prisoners of war and interned in Ukraine during 1939–1953 was done on the wide literature basis. The work depicts the conditions of life, the level of financial support, nourishment, medical sanitary provision and usage of work of foreign war prisoners and interned. The author revealed regional peculiarities of placement and division of the working resources on the territory of USSR, examined and analyzed characteristic features of their employment in various war periods and in post war period, estimated their contribution into the republic economy renovation.

Key words: labor exploitation, captivity, prisoners of war, internees, contingent, reconstruction.

Підписано до друку 07.02.08 р. Формат 60 × 90 1/16.
Ум. друк. арк. 0,9. Обл.- вид. арк. 1,0.
Наклад 100 пр. Зам. 25. 2008 р. Безкоштовний
Друкарня ТОВ «А.Н.А.»

